

Van godsdienstvrijheid naar mensenrecht. Meningsvorming over censuur en persvrijheid in de Republiek, 1579-1795

JORIS VAN EIJNATTEN

1 Inleiding

De meeste studies over de geschiedenis van de persvrijheid in de vroegmoderne Noordelijke Nederlanden richten zich op de wetgeving en de praktijk van de censuur. Aan het denken over censuur en persvrijheid in deze periode is daarentegen betrekkelijk weinig aandacht besteed.¹ In feite heeft alleen H. A. Enno van Gelder in 1947 en opnieuw in 1972 in twee baanbrekende monografieën de meningsvorming over persvrijheid in de late zestiende en de zeventiende eeuw uitdrukkelijk aan de orde gesteld.² Sindsdien zijn vrijwel alle studies over het onderwerp gewijd aan het praktische bereik en de praktische beperkingen van de censuur.³ Op zichzelf ligt deze historiografische nadruk op de legale en praktische aspecten van de persvrijheid voor de hand. De relatief grote vrijheid van meningsuiting (onlangs is voor de zeventiende

1 De moderne historiografie over censuur en persvrijheid begint in 1819 met de Leidse dissertatie van J. T. Bodel Nyenhuis, *Dissertatio historico-juridica de jure typographorum et bibliopolarum in regno Belgien* (Leiden, 1819); een Nederlandse vertaling werd in 1892 verzorgd. Een tweetal vroegere studies zijn Chr. Sepp, *Het staatstoezicht op de godsdienstige letterkunde in de Noordelijke Nederlanden* (Leiden, 1891) en W. P. C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Beredeneerde catalogus* (Den Haag, 1914).

2 H. A. Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek. Geschiedenis der vrijheid van drukpers en godsdienst van 1572 tot 1798* (Haarlem, 1947); *Idem, Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Vereenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17e eeuw* (Groningen, 1972).

3 S. Groenveld, 'The Mecca of authors? States assemblies and censorship in the seventeenth-century Dutch Republic', in: A. C. Duke, C. A. Tamse, ed., *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands* (Zutphen, 1987) 63-86; S. Groenveld, 'The Dutch republic, an island of liberty of the press in 17th century Europe? The authorities and the book trade', in: H. Bots, F. Waquet, *Commercium litterarium. Forms of communication in the Republic of Letters 1600-1750* (Amsterdam, Maarssen, 1994) 281-300; A. H. Huussen, 'Freedom of the press and censorship in the Netherlands, 1780-1810', in: Duke, Tamse, *Too mighty to be free*, 107-126; A. H. Huussen, 'Censuur in Stad en Ommelanden van Groningen 1594-1795', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, II (1995) 13-33; M. Keblusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw* (Hilversum, 1997). De meest omvattende studie tot op heden over de implementatie van censuurwetgeving in de Republiek is I. Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag, 1998). Verder T. Jongenelen, *Van smaad tot erger. Amsterdamse boekverboden* (Amsterdam, 1998). Het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, II (1995) is volledig gewijd aan censuur; een beknopte behandeling van de latere negentiende en twintigste eeuw is F. van Vree, *De politiek van de openbaarheid. Journalistiek en publieke sfeer* (Groningen, 2000). In E. O. G. Haitsma Mulier, W. R. E. Velema, ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1999) komt het thema persvrijheid niet expliciet aan de orde, maar wordt de lezer in het register verwezen naar 'vrijheid van meningsuiting.'

eeuw nog de term 'discussiecultuur' gelanceerd)⁴, de immigratie van vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk, Spanje, Polen en Duitsland en een sterke koopmans- en ondernemerstraditie hebben ertoe bijgedragen dat in de Republiek een breed scala aan internationale kranten kon verschijnen⁵, maar ook dat publicaties van twijfelachtig religieus, filosofisch of moreel allooi werden uitgegeven.

De diverse studies over de censuurpraktijk in de Noordelijke Nederlanden komen grotendeels tot dezelfde conclusie. Terwijl preventieve censuur (het uitoefenen van censuur vóórdat het materiaal in kwestie gedrukt is) in de Republiek geen voet aan de grond kreeg, ontbrak repressieve censuur (het verbieden van drukwerk nâ publicatie) allerminst. Maatregelen tegen individuele boeken werden genomen door afzonderlijke steden, de diverse Provinciale Staten, de Provinciale Hoven en de Staten-Generaal, reagerend op klachten van binnenlandse machthebbers, van Franse, Engelse, Spaanse, Deense en Pruisische ambassadeurs en diplomaten, en van de gereformeerde en Waalse classes en synoden. Vanaf het einde van de zestiende tot diep in de achttiende eeuw werden plakkaats uitgevaardigd tegen oproerige, schandalige of lasterlijke boeken, tegen geschriften over arminianisme, socinianisme, pre-adamitisme, cartésianisme, deïsme, de sabbat en de psalmberijming van 1773, en tegen publicaties van Hugo de Groot, Spinoza, Rousseau en Hume — om van minder bekende 'spinozisten', calvinistische extremisten en politieke broodschrijvers niet te spreken. Komedies, liedjes, gedichten, gravures, pamfletten, preken, tijdschriften, almanakken, Franstalige kranten en gevoelige politieke bronnenpublicaties liepen voortdurend het risico te worden verboden. Bij tijd en wijle werd gebruik gemaakt van betaalde informanten, werden overtreders beboet, verbannen, gemarteld of lijfelijk gestraft, en werden boekenvoorraden in beslag genomen en verbrand. Op grond van plakkaats uitgevaardigd door de Staten-Generaal, de Staten en Gedeputeerde Staten van Holland en West-Friesland en het Hof van Holland komt Weekhout voor de periode tussen 1581 en 1700 tot het relatief kleine getal van 263 verboden boeken. Jongenelen komt tot een groter aantal (254 verboden boeken in de stad Amsterdam tussen 1747 en 1794) en oppert dat de repressieve censuur in de tweede helft van de achttiende eeuw onder stadhoudelijk bestuur is toegenomen.⁶

De Republiek was dus allerminst wars van censuur, maar — en dit is de andere kant van de medaille — vanwege de gefragmenteerde, particularistische politieke structuur was het schier onmogelijk een adequate censuurwetgeving in stand te houden, laat staan in de praktijk toe te passen. Strijd over jurisdictie en competentie, de verschillende en veranderende machtsverhoudingen tussen hogere en lagere overheden, de rol van dominante stadhouders zoals Willem III, de vaak tegengestelde belangen tussen over-

4 W. Frijhoff, M. Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag, 1999) 264-269.

5 Klassiek is nog altijd G. C. Gibbs, 'The role of the Dutch Republic as the intellectual entrepot of Europe in the seventeenth and eighteenth centuries', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVI (1971) 323-349. Verder J. Popkin, *News and politics in the Age of Revolution: Jean Luzac's Gazette de Leyde* (Ithaca, Londen, 1989); P. Rétat, 'Les gazetiers de Hollande et les puissances politiques. Une difficile collaboration', *Dix-Huitième Siècle*, XXV (1993) 319-335.

6 Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden*, 371-372; Jongenelen, *Van smaad tot erger*, ii.

heid en kerk, het commerciële instinct van de regenten en de haast spreekwoordelijke factiezucht, het werkte allemaal een zekere mate van persvrijheid in de hand. Of wellicht beter gezegd: een relatieve mate van censuur, waarbij de daadwerkelijke toepassing van wetgeving altijd afhankelijk was van tijd, plaats en persoon. Het ging de diverse overheden bovenal om het verzoenen van buitenlandse mogendheden, het handhaven van de binnenlandse vrede en het nastreven van de eigen belangen. Enno van Gelder concludeerde in *Getemperde vrijheid* dat de min of meer consequente onwil van de overheden om censuurwetgeving in de praktijk te brengen, elk principieel vertoog over de persvrijheid overbodig heeft gemaakt. Een zeventiende-eeuwse Nederlandse pendant van Miltons *Areopagitica* (1647), zo stelde hij vast, was nooit verschenen. Sterker nog, de *Areopagitica*, een goudmijn van argumenten tegen de censuur en vóór de persvrijheid en in de Angelsaksische geschiedschrijving terecht beschouwd als een klassiek geschrift over het thema, werd schijnbaar door geen enkele Nederlandse auteur uit de zeventiende (of achttiende) eeuw geciteerd.⁷ Maar het ligt ook niet voor de hand om vóór de late achttiende eeuw een uitvoerig pleidooi voor volledige persvrijheid te verwachten. Slechts weinig vroegmoderne auteurs zullen de noodzaak van censuur hebben ontkend. Als men verboden boeken al interessant vond, zal men weinig moeite hebben gehad met het feit dat een breder publiek de toegang tot de daarin vervatte informatie werd geweigerd. Een begrenzing van de persvrijheid was vanzelfsprekend; ook Milton maakte een uitzondering voor rooms-katholieken. Het voeren van politieke discussies werd in de Nederlandse pamflettencultuur beschouwd als de gewoonste zaak van de wereld, maar iedereen erkende impliciet bepaalde grenzen. Het aanzetten tot oproer, het belasteren van lokale machthebbers, de kerk of buitenlandse vorsten en het verspreiden van ketterij en pornografie was *not done*. Hoogstens was de mate van controle onderwerp van discussie.

Toch zijn er altijd voorstanders geweest van (een bepaalde mate van) persvrijheid. Met welke argumenten traden zij het publieke domein binnen? In deze bijdrage wordt een overzicht geboden van de argumenten die naar voren werden gebracht in de zich ontwikkelende meningsvorming over persvrijheid in de tijd van de Nederlandse Republiek. Dit overzicht toont uiteraard de nodige hiaten; ongetwijfeld zit nog veel informatie verscholen in talrijke pamfletten. Aanknopend bij het werk van Enno van Gelder zullen echter de belangrijkste auteurs en episodes de revue passeren.

2 Religieuze en ware vrijheid

De discussie over persvrijheid vond aanvankelijk plaats binnen het vroegmoderne debat over religieuze tolerantie: persvrijheid was in de eerste plaats vrijheid van de religieuze pers. Dat laat zich goed illustreren aan de hand van de toneelschrijver, graveur en pedagoog Dirk Volckertsz Coornhert (1522-1590), die ook in Enno van

⁷ Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 236. Volgens Van Gelder (259-260) is een pamflet getiteld *Korte bemerking op het tegenwoordigh boeckverbieden, door een liefhebber van de waarheydt* (1690) het enige indirecte en twijfelachtige bewijs dat Miltons *Areopagitica* de Nederlandse meningsvorming beïnvloed heeft. In geen van de door mij onderzochte bronnen vóór 1796 wordt Milton ook maar genoemd.

Gelders *Getemperde vrijheid* een belangrijke rol wordt toebedeeld. Ieder individu, aldus Coornhert, moet volledig vrij zijn de bijbel naar zijn of haar eigen goeddunken te interpreteren, en vervolgens die interpretatie door mond of drukpers aan een groter publiek over te brengen. Coornhert verdedigde dergelijke ideeën in zijn *Synodus of vander consciëntien vryheyt* (1582), een fictief verslag van een discussie gehouden in de stad 'Vryburch' tussen vertegenwoordigers van verschillende religieuze groeperingen. In de *Synodus* worden de opvattingen van deze groeperingen weergegeven aan de hand van uittreksels uit de geschriften van de verschillende zegslieden; een zekere 'Gamaliel' vertegenwoordigt Coornhert zelf. De vijftiende sessie van deze synode handelt 'van schriften ende boecken te maken, wt te geuen, te doen drucken, te vercopen, hebben ende lesen.'⁸ De discussie werd ingegeven door het door Willem van Oranje op 20 december 1581 in Holland uitgevaardigde verbod op het publiceren van aanstootgevende boeken en liederen. Bedoeld om kritiek op de nieuwe regering te pareren, was het verbod tekenend voor het strengere toezicht op de drukpers dat ná de totstandkoming van de Unie van Utrecht werd gerealiseerd.

Eén van de deelnemers aan Coornherts denkbeeldige synode is de Geneefse calvinist Theodorus Beza, die mét de katholieken als godloosheid bestempelt 'sodanighen onmatighe vryheydt, dat het een yegelijck soude zijn gheoorlooft te ghelouen ende te leren (dat voornemlijck geschiedt met boecken wt geuen) al tghene dat hem ghelieft ende goetdunckt.' Anderzijds stellen de hugenoot Philippe Duplessis-Mornay (1549-1623) en de Leidse stadsregering dat het verbieden van boeken gelijk staat aan gewetensdwang, omdat het mensen ervan weerhoudt zich op religieus gebied te uiten. Gamaliël-Coornhert zelf betoogt dat de regering het recht heeft ieder boek te verbieden dat sociale of politieke onrust te weeg brengt. Mensen dienen echter in zoverre vrij te zijn dat zij kunnen meewerken 'tot beceringhe der kercken'. Hier ligt immers het hart van de Reformatie. Dwaling moet bestreden worden met waarheid, niet met boekverboden. Die werken toch averechts, want mensen zullen juist voor verboden boeken belangstelling tonen. Naast de principiële religie vrijheid en de stelling dat boekverboden een contraproductieve uitwerking hebben, noemt Gamaliël-Coornhert nog een derde argument. Het volk had al zoveel omwille van de gewetensvrijheid geleden: 'wat meyntmen dat nu dit nieuwe verbodt vande lang-gewenschte ende soo dier gecochte vrijheydt, in des volcx herten sal wercken?' Ook de Leidse regenten werden door Coornhert in de *Synodus* aangehaald. In de Leidse Remonstrantie van 1582 werd scherp geprotesteerd tegen de Middelburgse synode, die van de overheid censuurmaatregelen had geëist.⁹ Het is veel verstandiger, beweerden de regenten, om ieder individu vrij over zijn eigen religie te laten beslissen. Hij zal dan eerder bereid zijn de overheden te steunen. Om boeken 'niet dan by gracie ende privilegie (als eertijts de kettermeesters plechten)' toe te laten, bevreesde hen; juist de gereformeerde

8 D. V. Coornhert, *Synodus of vander consciëntien vryheyt* (2 dln.; S. 1., s. a. [1582]) n, 127-146. Onder meer wordt verwezen naar het edict van 22-9-1540 tegen het drukken en verkopen van ketterse boeken.

9 De tekst werd als 'Remonstrance of vertoogh by die van Leyden den Heeren Ridderschappen en Steden representerende de Staten 's Lants van Hollandt, in Februario, M.D.LXXXII. hare mede-litmaten gedaen (...),' opgenomen in: P. Bor, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en burgerlyke oneenigheden* (...) (Amsterdam, 1680), 'Byvoegsel van authentieke stukken', 115-119.

synodeleden zouden moeten weten dat religievrijheid ook vrijheid van meningsuiting inhoudt. Het is een uiting van tirannie om goede boeken te verbieden, en voor kwalijke boeken zullen de ware liefhebbers van de waarheid geen belangstelling hebben.

Gedurende bijna twee eeuwen is de door Coornhert en de Leidse stadsregering¹⁰ aangevoerde argumentatie ten gunste van een religieuze persvrijheid nauwelijks veranderd. Ze keert herhaaldelijk terug bij andersdenkende remonstranten, rekkelijke gereformeerden en een keur aan juristen, historici, politieke pamflettisten, journalisten en schrijvers van satiren.¹¹ De redenering die ten grondslag lag aan dit pleidooi voor een vrije religieuze pers was driedelig: persvrijheid volgt uit religievrijheid, uit politieke 'prudentie' en uit effectiviteitsoverwegingen. Dat de 'preciezere' calvinisten weinig met de vrijheid van de religieuze pers op hadden, was een gevolg van de wijze waarop zij de gedachte van 'christelijke vrijheid' invulden. Voor hen was het menselijk geweten pas werkelijk vrij wanneer het door Gods genade was bevrijd en door Gods woord was verzekerd.¹² Alleen die waarheid mocht publiekelijk worden gereproduceerd die in staat was de mens waarlijk te bevrijden. Dit op de idee van 'christelijke vrijheid' gebaseerde argument bood tot ver in de achttiende eeuw een rechtvaardiging voor de roep om een preventieve publieke censuur.¹³

In de Republiek mochten regenten dan allerminst voorstanders van onbeperkte vrijheid zijn geweest, van grove repressie waren zij eveneens afkerig; een gematigd en praktisch bestuur lag meer in het verlengde van hun wensen en belangen. Het is misschien daarom ook niet verwonderlijk dat uitgesproken verdedigers van de republikeinse vrijheid nauwelijks melding maakten van persvrijheid. Een van de meest opmerkelijke apologeten van de 'ware vrijheid' — van een republikeinse regering zonder de corrumperende invloed van de stadhoudelijke quasi-monarchie der Oranjes — was 'D. C.', de schrijver van de *Politike discoursen* (1662).¹⁴ D. C. stond voor 'Del Court', voor Johan de la Court (1622-1660) of zijn broeder Pieter (1618-1685).¹⁵ Deze handelaren in textiel huldigden uitgesproken politieke opvattingen, voor een deel ontleend aan 'verboden' schrijvers als Nicolò Machiavelli en Thomas Hobbes. Die opvattingen waren bepaald niet onomstreden. De *Politike discoursen* werden in

10 Vergelijk ook C. P. Hooft, *Memoriert en adviezen*, H. A. Enno van Gelder, ed. (2 dln.; Utrecht, 1925); besproken in Van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek*, 251-261.

11 Voor de achttiende eeuw, zie J. van Eijnatten, *Mutua Christianorum tolerantia. Irenicism and toleration in the Netherlands: The Stinstra affair 1740-1745* (Studi e testi per la storia della tolleranza in Europa nei secoli XVI-XVIII) (Florence, 1998).

12 Een uitstekende discussie over deze vrijheidsopvatting bij M. van Gelderen, 'De Nederlandse Opstand (1555-1610): van 'vrijheden' naar 'oude vrijheid' en de 'vrijheid der consciëntie', in: Haitsma Mulier, Velema, ed., *Vrijheid*, 27-52.

13 Vergelijk bijvoorbeeld nog Daniel Gerdes, *Twee godgeleerde verhandelingen over de vryheid des geloofs, des godsdienstes, en der consciëntie, als mede over de socinianery en de socinianen* (Groningen, 1741).

14 *Politike discoursen handelende in ses onderscheide boeken van steeden, landen, oorlogen, regeringen, kerken en zeeden. Beschreeven door D. C.* (derde editie; Amsterdam, 1663).

15 Aangezien Pieter de werken van zijn broeder postuum uitgaf, is het auteurschap van het boek mogelijk gedeeld. Over het auteurschap I. W. Wildenberg, *Johan en Pieter de la Court (1622-1660 en 1618-1685). Bibliografie en receptiegeschiedenis. Gids tot de studie van een oeuvre* (Amsterdam, Maarssen, 1986) 24-35.

Leiden verboden, terwijl de latere *Aanwysing der heilsame politike gronden* (1669) zelfs uit de provincie Holland als geheel werd geweerd.¹⁶ Des te opvallender is het feit dat in deze boeken de vrijheid van drukpers niet besproken wordt. De beste regering is volgens de *Aanwysing der heilsame politike gronden* die regering die het beste de belangen van de soeverein dient, en tegelijk het welzijn van het gemenebest als geheel bevordert. Het is in het belang van republikeinse magistraten, aan wier collectief leiderschap de De la Courts een vrijwel absoluut gezag toekennen, om de groei en daarmee de economische en militaire macht van dichtbevolkte steden te bevorderen. Het handhaven van de 'vryheyd ofte tolerantie omtrend de verschillende uysterlicke gods-diensten' is één manier om de bevolkingsgroei te stimuleren. Daarnaast leidt de vrijheid om deel te nemen aan het economisch leven tot toename van de stedelijke bevolking.¹⁷ Noch vrijheid van geloof, noch vrijheid van ondernemerschap wordt echter expliciet in verband gebracht met persvrijheid, hoewel de eerste twee vrijheden de derde logischerwijs impliceren. De gebroeders De la Court waren erop uit de macht van de kerk en de gilden te breken en een evenwicht te vinden tussen burgerlijke vrijheid en republikeinse regering; zij hadden niet zonder meer de intentie de vrijheid van het publieke debat zeker te stellen.

In de Nederlandse republikeinse traditie is de gedachte van persvrijheid hoogstens op indirecte wijze geformuleerd. Republikeinse denkers als Hugo de Groot, Pieter de la Court, Ulrich Huber en anderen beoogden in eerste instantie de bestaande republikeinse instellingen te analyseren in de context van een meer abstracte politieke filosofie. Zij wilden aantonen dat die bestaande instellingen de burgerlijke vrijheden in stand hielden of tenminste niet aantastten.¹⁸ Tot dergelijke vrijheden rekende men de gewetensvrijheid, de vrijheid van godsdienstuitoefening en ook wel de vrijheid om politieke onderwerpen in een publiek debat op te werpen. Een regering die niet naar haar burgers luistert, ontardt immers in tirannie, en burgers die de wetten niet respecteren, vervallen in anarchie. Het instandhouden van het evenwicht tussen burgervrijheid en politiek gezag vereist de verdediging en bewaring van bepaalde vrijheden, maar ook het respecteren van bepaalde grenzen. Spinoza toonde aan dat de *libertas philosophandi*, de vrijheid van denken, verenigbaar was met religieuze vroomheid en een stabiele maatschappij.¹⁹ Gerard Noodt liet zien dat burgers het onvervreemdbaar recht hadden het goede naar eigen inzicht na te streven, en dat de regering hen in de uitoefening van die vrijheid diende te beschermen.²⁰ Geen re-

16 *Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van de republike van Holland en West-Vriesland* (Leiden, Rotterdam, 1671).

17 [De la Court], *Aanwysing der heilsame politike gronden*, 57-64.

18 E. H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam, 1960); Th. J. Veen, *Recht en nut. Studiën over en naar aanleiding van Ulrik Huber (1636-1694)* (Zwolle, 1976); H. W. Blom, *Morality and causality in politics. The rise of naturalism in Dutch seventeenth-century political thought* (S. 1., [1995]).

19 J. I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity, 1650-1750* (Oxford, 2001) 159-175.

20 G. C. J. J. van den Bergh, *The life and work of Gerard Noodt (1647-1725). Dutch legal scholarship between humanism and Enlightenment* (Oxford, 1988); F. Lomonaco, *Tolleranza e libertà di coscienza. Filosofia, diritto e storia tra Leida e Napoli nel secolo XVIII* (Napels, 1999); J. van Eijnatten, 'Gerard

publikeinse schrijver echter verdedigde met even zoveel woorden de idee van een publieke opinie gebaseerd op een vrije pers.²¹ Eén van de meer belangrijke apologieën van het klassieke républicanisme, de postuum en anoniem in 1737 verschenen *Verhandeling van de vryheit in den burgerstaet*, bracht hierin geen verandering. De schrijver, de Zeeuwse regent Lieven de Beaufort (1675-1730), stond pal voor de vrijheid van burgers om hun mening over regeringszaken te ventileren. Hij merkte daarbij op dat terwijl zulke vrijheden voorkwamen onder de Romeinen, zij in de huidige absolute monarchieën nagenoeg ontbraken. Alleen de Republiek erkende deze antieke Romeinse vrijheden nog, zodat 'niemand om het spreken van een vry woort, nog over het leesen van een verboden boek' gestraft wordt.²² Een formele verdediging van persvrijheid treft men ook bij De Beaufort echter niet aan. Latere academische verhandelingen over de *libertas philosophandi* of vrijheid van meningsuiting verwezen evenmin expliciet naar de pers.²³

3 Paskwil, preventie en publieke opinie

Veroordelingen van het paskwil zijn minstens even oud als de Wet der Twaalf Tafelen (450 voor Chr.), waarin schrijvers met de doodstraf werden bedreigd. Op paskwilen tegen de diverse stadhouders, tegen lokale of provinciale magistraten of tegen buitenlandse vorsten reageerden de overheden van de Republiek regelmatig met verboden. Over het algemeen handelden zij veel strenger tegen paskwilen die hun eigen gezag en positie ondermijnden dan tegen smaadschriften die het gemunt hadden op kerk en geestelijkheid.²⁴

Aan de diverse Nederlandse academies werden na ongeveer 1650 met enige regelmaat *Theses juridicae defamosis libellis* verdedigd, vaak door aanstaande regenten. Daarin werden wettelijke maatregelen tegen oneerbare boeken onder de loep genomen, in het bijzonder paskwilen. Geen van deze juridische dissertaties is opvallend tolerant tegenover de pers. Over het algemeen bestaan zij uit tamelijk conservatieve uitingen van regentesk républicanisme, of ze nu uit de staats- of stadhoudersgezinde traditie stammen. Een laat maar typisch voorbeeld van zo'n juridische dissertatie is een dissertatie *Defamosis libellis* uit 1793 van Isaac Lodewijk Panhuys. Schrijvend tijdens het

Noodt's standing in the eighteenth-century Dutch debate on religious freedom', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch review of church history*, LXXIX (1999) i, 74-98.

21 In het register van G. O. van de Klashorst en H. W. Blom, *Bibliography of Dutch seventeenth century political thought. An annotated inventory, 1581-1710* (Amsterdam, Maarssen, 1986) komt de term 'freedom of the press' niet voor.

22 *Verhandeling van de vryheit in den burgerstaet* (Leiden, Middelburg, 1737) 61, 135.

23 Vergelijk de volgende academische oraties: Chr. H. Trotz, *De libertate sentiendi dicendique iurisconsultis propria* (Franeker, 1741); P. Chevallier, *De fructibus, qui ex juste temperata cogitandi libertate in theologum redundant* (Groningen, 1752); L. Chernac, *De libertate philosophandi in licentiam non vertenda* (Deventer, 1776). Deze oraties staan in het verlengde van eerdere oraties over het thema, waaronder H. Bornius, *De vero philosophandi libertate* (Leiden, 1653).

24 Groenveld, 'The Dutch republic', 286, laat zien dat de Staten-Generaal en de Staten van Holland vooral werken van politieke aard verboden (55,8%), gevolgd door religieuze geschriften (37,4%). Over *libelli non grati*, zie ook C. E. Harline, *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht, 1987) 111-133.

restauratieregime van Willem V, maakte Panhuys gebruik van argumenten ontleend aan het natuurrecht om aan het verbod op paskwilen een rechtsfilosofische fundering te geven.²⁵ De mens is door zijn schepper bestemd om gelukkig te zijn, en dit geluk kan hij onder meer nastreven door in gemeenschap met anderen te leven. In de burgerstaat geniet hij het respect en de waardering van zijn medeburgers. *Famosi libelli* doen afbreuk aan zijn geluk door laster en kwaadsprekerij te verspreiden. Panhuys toont vervolgens uitvoerig aan dat de conclusies die hij uit het natuurrecht trekt evenzeer uit het Romeins recht volgen. Ook andere dissertaties behandelen technische juridische onderwerpen uit het Romeins recht, waar deze betrekking hebben op schade berokkend door eerroof.²⁶

In de strikt juridische literatuur over het paskwil zal men niet gauw een pleidooi vóór een vermindering van repressieve censuur vinden. In de overige literatuur treft men die al evenmin aan. Eén schrijver reageerde in 1664 verholpen op het verbod, opgelegd door de Utrechtse stadsregering, van een staatsgezind pamflet waarin het stadhouderlijk bewind afgeschilderd werd als een gevaar voor de Hollandse vrijheid.²⁷ De pointe van de auteur was niet dat het aan banden leggen van de pers op zichzelf slecht was. Waar hij zich over opwond, was dat de Utrechtse officier anti-orangistische geschriften verbood terwijl hij vrij spel gaf aan staatsgezinde pamfletten waarin republikeinse helden als Hugo de Groot werden gekleineerd. De officier diende ofwel alle pamfletten te verbieden, ofwel de provincie van Holland toe te staan zich in het openbaar tegen de Utrechtse orangisten te verdedigen. Enno van Gelder behandelde in zijn *Getemperde vrijheid* een pamflet uit 1699, *Mercurius in de rouw*, geschreven in reactie op het verbod van twee in Den Haag uitgegeven kranten. Het pamflet is een dialoog tussen twee geleerde koppen. De één is Cato, die pal staat voor eerbiedwaardigheid en edelmoedigheid, de ander Maecenas, die de draak steekt met de nobele waarden van zijn gesprekspartner.²⁸ De moralist Cato heeft geen moeite met het verbod op de periodieken, wier 'onbepaalde vryheyd' de publieke normen en waarden aantasten. Maecenas daarentegen verdedigt hun gebruik van de satire. De scherts, zoals die beoefend werd door literaire grootheden als Juvenalis en Erasmus, is niet per se nadelig voor de maatschappij. Tiberius zei het al: in een vrije staat hoort een vrije tong.²⁹ Ook deze discussie handelt niet over persvrijheid als principe, maar om de juiste mate van beheersing van de pers. In tegenstelling tot Maecenas meent Cato dat een grens is overschreden; maar ook Maecenas oordeelt dat het paskwil in tegenstelling tot de satire harde straffen rechtvaardigt.

25 I. L. van Panhuys, *Dissertatio juridica inauguralis defamosis libellis (...)* (Leiden, 1793). Panhuys werd vermoedelijk beïnvloed door de jurist Frederik Willem Pestel (1724-1805), hoogleraar te Leiden en zelf volgeling van Christian Wolff.

26 Bijvoorbeeld dissertaties van N. Houduyn (Leiden, 1683), J. de Graeff (Leiden, 1699), A. F. Godin Dom. Cokenga (Utrecht, 1731), M. Geene (Leiden, 1773). Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden*, 410, noot 146 biedt een additionele lijst van dissertaties.

27 *Hollands Nieuw Jaar gezonden aan den heere officier van Utrecht (...)* ([Den Haag], 1664).

28 *Mercurius in de rouw, of t'zamenspraak tusschen de geest van Cato en Maecenas, over het goede en quade der Mercuren* (Den Haag, 1699). De figuur van Cato verwijst naar Cato de Oudere, de Romeinse moralist; Maecenas verwijst naar Gaius Maecenas, de patroon van Vergilius en Horatius. Zie ook Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 258-259.

29 Suetonius (*Tiberius* 28), 'in civitate libera linguam mentemque liberas esse debere.'

Bekend onder achttiende-eeuwse schrijvers was het vertoog over het paskwil, opgenomen in de invloedrijke *Hollandse Spectator* van Justus van Effen (1684-1735).³⁰ In dit essay verkondigde Van Effen dat Engeland tot zijn eigen nadeel een ongelimiteerde persvrijheid genoot, en spoorde hij schrijvers tot zelfbeheersing aan, onder de heilzame bedreiging van censuur. Wie in het openbaar zijn gedachten prijsgeeft, dient dat met 'zedige voorzigtigheid' te doen en te allen tijde de overheid met respect te behandelen. De Engelsens echter gaan alle perken te buiten en veroorzaken anarchie. In zo'n situatie heeft de regering het volste recht maatregelen te nemen.³¹ Met Van Effen was de vrijheid van drukpers in elk geval aangesneden als onderwerp van een breder publiek debat. Het genre van het paskwil heeft ook zelden zo'n mate van populariteit genoten als in de eeuw van Swift en Voltaire, al vindt men onder de paskwilschrijvers zelf geen principieel betoog over persvrijheid.³² In de jaren 1780, toen het paskwil eenmaal een geliefd instrument in de handen van politieke opiniemakers was geworden, werd vaker over de positieve aspecten van het genre gedelibereerd.³³ Op de titelpagina van *Proeve eener verdediging van het paskwil* (1785) vermeldde de auteur voor alle zekerheid: 'leest eer gij oordeelt'.³⁴ Een paskwil, meende hij, is een stuk waarin de morele tekortkomingen van een zeker met name genoemd individu (in de jaren 1780 zullen velen direct aan de stadhouder Willem V hebben gedacht) aan de kaak worden gesteld. Indien een goedwillende schrijver zich beperkt tot het ontmaskeren van zedelijke defecten en het genre alleen als laatste redmiddel beoefent, dan mag hij vrij publiceren. Bescherming van de maatschappij is een deugdelijk motief, evenals de wens nationale vijanden en corrupte politici te ontmaskeren. Dergelijke opvattingen werden uiteraard door conservatieve orangisten weersproken, zoals de publicist Rijklof Michael van Goens (1748-1810), die de Engelse jurist William Blackstone aanhaalde: 'So true it will be found, that to censure the licentiousness, is to maintain the liberty of the press.'³⁵ Een andere benadering nam de orthodoxe gereformeerde dominee Petrus Hofstede (1716-1803), die zich in 1785 gedwongen voelde een *Apologie tegen de lasterende nieuwspapieren* te schrijven.³⁶ Zelf het onderwerp

30 J. van Effen, *Hollandse Spectator* (tweede editie; Amsterdam, 1756) VI, 2e stuk, 525-536 (verhandeling 220, dd. 4-12-1733).

31 Vergelijk bijvoorbeeld *De al te groote vryheid der drukpers, geregelyk tegen gesproken en bepaalt* (...) (S.I., 1760 of 1761).

32 De veelschrijver Jacob Campo Weyerman (1677-1747) heeft weinig aan het debat toegevoegd; hij schreef wel over de satire: *Den Amsterdamschen Hermes* I (1722) no. 1-8, R. Hoogma, M. Ruthenkolk, ed. (Leiden, 1996)41-52.

33 Zie echter *Het gedrag der Amsteldamsche burger heeren beschouwt* (Amsterdam, s. a.), een berijmd debat tussen twee Amsterdamse burgers, die beiden de maatregelen van hun stadsbestuur tegen paskwilen prijzen.

34 *Proeve eener verdediging van het paskwil (leest eer gij oordeelt)* (Utrecht, 1785); het betreft hier een vertaling van *Versuch einer Vertheidigung der Pasquille* (SA., 1783), toegeschreven aan Anton Michl dan wel aan Anton Mühl.

35 Geciteerd in *De ouderwetse Nederlandsche Patriot* ('s-Gravenhage, 1782) 486, uit Blackstone, *Commentary on the laws of England*, boek IV, hoofdstuk XI, § 13; Van Goens schreef verhandelingen over laster (nr. VII, 119-134), smaad (nr. Vin, 135-156), de strenge Romeinse wetten tegen paskwilen (nr. XXI, 449-472) en de Engelse wetgeving betreffende paskwilen (nr. XXII, 473-504).

36 P. Hofstede, *Apologie tegen de lasterende nieuwspapieren, en andere schriften van dezen tijd* (Rotterdam, 1785).

van menig satire, contrasteerde hij de 'beschaafde Scherts' met het ordinaire paskwil. Spot was volgens hem een zwaktebod, 'zelden geestig; dikwyls kinderlyk; doorgaans leugenachtig; altyd kwaadaartig, en niet zelden profaan.'³⁷ Waar de *Courier van Europa* aandrang op handhaving van 'de volkomenste vryheid der drukpers,' sprak Hofstede over een vrijbrief voor openbare laster en ketterij. Zijn ideale samenleving was geen republiek van burgers, maar een gemenebest van onderdanen, een beschaafde maatschappij waarin de ingezetenen óf door zelfbeheersing óf door de wet ervan weerhouden werden de overheden of de kerken publiekelijk tegen te spreken.

Slechts een minderheid van Nederlandse schrijvers ageerde openlijk voor preventieve controle uitgeoefend door een lichaam van censurs. Tot die minderheid behoorde in elk geval een deel van de geestelijkheid. De Synode van Dordrecht had reeds voorgesteld boeken te 'visiteren', een suggestie die destijds onder de afgevaardigden uit Engeland, de Palts, Hessen, Bazel, Genève en Bremen een warm onthaal ten deel viel.³⁸ Een dergelijke censuur-uit-voorzorg zou zich vooral moeten richten op religieuze geschriften, terwijl het censurerend lichaam zelf uit zowel kerkelijke als politieke ambten diende te bestaan. Een protestantse Index, een verbod op nutteloze boeken en maatregelen tegen beeldhouwers, schilders en graveerders behoorden tot de suggesties. Keer op keer zou de kerk in de zeventiende en achttiende eeuw de overheden aanspreken op hun plicht, officiële censurs aan te stellen. Buiten de kerk en de theologische faculteit is het echter nooit tot een systeem van preventieve censuur gekomen. De kerk paste op zichzelf toe wat zij aan de maatschappij als geheel niet kon opleggen. De classes benoemden kerkelijke *visitatores librorum*; ook de vijf theologische faculteiten konden als censurs fungeren. Vermoedelijk is de kerk relatief succesvol geweest in het controleren van haar eigen huishouding. Haar enige dwangmiddel was de kerkelijke discipline (in het bijzonder het verbod op deelname aan het Avondmaal), zodat het niet altijd even duidelijk is in hoeverre de onwilligheid van de politieke overheden dit kerkelijk systeem van preventieve censuur heeft doorkruist.³⁹

Incidenteel riepen ook niet-kerkelijke personen op tot het instellen van een lichaam van censurs. Zo handelde Johann Friedrich Reitz (1695-1778) in zijn Utrechtse rectorale oratie uit 1751 over *De censurs van boeken*.⁴⁰ Het is wellicht significant dat Reitz in 1748 op sterk aandringen van de prins van Oranje benoemd werd tot hoogleraar in de geschiedenis en retorica⁴¹ — wellicht moet zijn oratie geïnterpreteerd worden in het licht van pogingen de stadhouderlijke macht te vergroten. Censuur was nuttig en nodig, stelde Reitz, al was het alleen maar om te laten zien dat de overheden de openbare normen serieus namen. Hij stelde voor dat de magistraat een officieel lichaam van *censores librorum* oprichtte, waarin mensen uit verschillende geledingen van de maatschappij zitting zouden nemen. Dit lichaam diende boeken die afbreuk deden

37 Hofstede, *Apologie*, 98-99, 253-254. Hofstede had 50 bladzijden nodig om onderscheid te maken tussen satire, sofisme, verdraaiing, misleiding en laster en belediging.

38 Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 152-153.

39 Vergelijk bijvoorbeeld F. A. van Lieburg, *Eswijlerianen in Holland, 1734-1743. Kerk en kerkvolk in strijd over de Zielseenzame meditatiën van Jan Willemsz. Eswijler (circa 1633-1719)* (Kampen, 1989).

40 J. F. Reitz, *Oratio de censoribus librorum* (Utrecht, 1751).

41 G. W. Kernkamp, *De Utrechtsche Academie 1636-1815* (Utrecht, 1936) 312.

aan de zedelijkheid en de godsdienst niet alleen te verbieden, maar ze ook publiekelijk te verbranden. Nutteloze, overbodige en breedspakige boeken moesten in de ban worden gedaan. Boekhandelaren dienden ervan te worden weerhouden op veilingen verboden boeken aan te bieden; hun voorraden moesten regelmatig worden geïnspecteerd en gezuiverd.

Reitz voerde geen eenmansactie. De gedachte om een systeem van preventieve censuur in te voeren genoot in sommige kringen populariteit — zozeer zelfs dat het Hof van Holland in 1769 een 'Plan' of ontwerp daartoe indiende bij de Staten van Holland.⁴² Dit Plan, gebaseerd op een eerder (in 1765) geschreven concept, kwam voort uit een initiatief van enkele orthodoxe predikanten verwickeld in de zogenoemde Socratische Oorlog. De Nederlandse vertaling van de *Bélisaire* van Jean-François Marmontel had geleid tot een felle polemiek tussen voor- en tegenstanders van de stelling dat deugdzame heidenen de toegang tot het paradijs niet geweigerd zou worden.⁴³ De intensiteit van dit publieke debat over de grenzen van het (orthodoxe) christendom noopte enkele woordvoerders van de meer traditionele partij ertoe, in het Plan op te roepen tot de aanstelling van officiële censoren en de oplegging van forse straffen (uiteenlopend van boeten en gedwongen winkelsluiting tot eeuwige verbanning) op overtreders. Het Plan was in het bijzonder erop uit, boeken te weren waarin het christendom in het algemeen en de gereformeerde religie in het bijzonder werden aangetast, en de jeugd door obsceniteiten werd bedorven. Anonimiteit zou verboden worden. Lokale censuurlichamen werden geacht inspectie te verrichten naar boeken in de Duitse, Nederlandse, Franse of Engelse taal — in deze volgorde, hetgeen wijst op de grote opgang van kritische Duitse geschriften in deze periode.⁴⁴ Op zichzelf bevatte het Plan niets nieuws: het was de zoveelste klerikale oproep tot het instellen van *visitatores librorum*. Ditmaal echter werd de oproep overgenomen door een officiële instantie (het Hof van Holland) en bovendien werd over de kwestie hevig gedebatteerd.

Oplaaierende weerstand tegen preventieve censuur kenmerkte de jaren 1760 en 1770. Eén reactie op het Plan van 1769 was een *Briefaan een heer van de regeering in Holland over het bepalen van de vryheid der drukpers*.⁴⁵ De schrijver betoogde dat censuurwetten flagrant in strijd zouden zijn met de constitutie van de Republiek. De in het Plan vermelde edicten, onder meer die van Willem van Oranje uit 1581, waren volstrekt irrelevant. Nederlanders waren zulke achterlijke wetten thans ontstegen;

42 *Plan, om door middel van de aanstelling van Censores Librorum, de verkoop van quaade boeken te voorkomen* (S. 1., 1769); de tekst is afgedrukt in A. C. Kruseman, *Aanteekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw* (Amsterdam, 1893) 390-395.

43 E. van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum, 2000).

44 Zie J. van Eijnatten, 'History, Reform, and Aufklärung. German theological writing and Dutch literary publicity in the eighteenth century', *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte / Journal for the history of modern theology*, VII (2000) 173-204.

45 *Briefaan een heer van de regeering in Holland over het bepalen van de vryheid der drukpers* (S. 1., [1769]). De auteur, die zich 'E. F.' noemt, vermeldt zijn instemming met de eveneens anonieme *Briefvan een regent van eene Hollandsche stad, rakende de drukpers* (S. 1., [1769]); deze tweede auteur eindigt zijn pleidooi vóór een vrije pers met een citaat van Noodt.

zelfs katholieke vorsten gaven de pers de vrije hand! Afgezien van hun ongrondwettige karakter, brachten de censuurwetten de 'Vryheid, geleerdheid en boeknegotie' in gevaar. Preventieve censuur was, kortom, in strijd met de constitutie, de handelsbelangen en de vrijheidlievende aard van de Nederlandse natie. Boekverkopers uit diverse steden mengden zich in het debat.⁴⁶ De publicist jurist en uitgever Élie Luzac (1721-1796) sprak namens enkele Leidse uitgevers.⁴⁷ Luzacs *Memorie* bracht zes tegenwerpingen tegen het Plan te berde. Ten eerste was de wet veel te vaag. Wat diende men te verstaan onder de gronden van het christendom? Hoe blasfemie en obsceniteit te definiëren? Ambigue wetten dwingen de rechter ertoe allerlei veronderstellingen te maken, waardoor zij een willekeurig oordeel in de hand werken. Het Plan stelde te veel vertrouwen in de kundigheid en onpartijdigheid van de censors. Ten tweede was de wet onuitvoerbaar, bijvoorbeeld omdat van boekverkopers werd verwacht dat zij wekelijks een lijst inleverden van alle handschriften en boeken in hun bezit. De wetten zouden in de derde plaats de boekhandel ruïneren. Geen auteur van naam zou er nog over piekeren een Nederlandse uitgever te benaderen. In de vierde plaats waren censuurwetten strijdig met zowel de natuurlijke vrijheid van burgers in het algemeen als de burgerlijke vrijheid van de inwoners van deze provinciën in het bijzonder. De essentie van vrijheid is het principe dat een burger onafhankelijk van de wil van een ander kan handelen. Hij dient dus ook vrij te zijn van de invloed van censors. Vrijheid van denken is een aangeboren natuurrecht, een *ius connatum*; de burgerlijke maatschappij is juist ontstaan om de uitoefening van natuurlijke rechten te garanderen. Daarnaast waarborgt de constitutie van de Republiek de vrijheid van godsdienst, inclusief de vrijheid van meningsuiting. Ten vijfde zijn de voorgestelde wetten in strijd met de economische en culturele tradities van de Republiek, waar vrijheid van publicatie altijd onderzoek en innovatie heeft gestimuleerd. Tenslotte zal de wetgeving nooit effectief kunnen zijn. Je kunt mensen niet ervan weerhouden schadelijke boeken te lezen. Hypocrisie zal hoogtij vieren. Wat is kwalijker, het in alle eerlijkheid lezen van de werken van Hobbes en Spinoza of het huichelachtig bijwonen van een kerkdienst? Wat getuigt van grotere onzedelijkheid, het genieten van een *Académie des dames* of een bezoek brengen aan een bordeel? Geen maatschappij is volmaakt, en vrijheid van drukpers zal noodzakelijk imperfecties met zich meebrengen.

In de *Memorie* van Luzac werden uiteenlopende ideeën over de vrijheid van drukpers in één vertoog samengevoegd en expliciet gekoppeld aan argumenten ontleend aan het constitutioneel recht en het natuurrecht. Aan de drieledige argumentatie van Coornhert (betreffende het onvrije, onvoorzichtige en contraproductieve karakter van boekverboden), de impliciete bijdrage van de gebroeders De la Court (het economisch belang van de neringvrijheid) en het republikeinse argument werd de stelling dat mensen van nature recht hebben op vrijheid van meningsuiting toegevoegd.⁴⁸ Uitein-

46 Het rekest van de Rotterdamse boekverkopers is bijgevoegd als 'Bylage. Request van de boekverkopers der stad Rotterdam', in: *Brief aan een heer van de regeering in Holland*, 17-31.

47 Luzacs 'Memorie van consideratien, gemaakt op het nader geredresseerd placaat tegens godslasterlyke boeken en geschriften (...)' is opgenomen in *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken*, V, stuk ii (1770) 788-896.

48 Zie ook het anonieme *Vrymoedig adres van een Hollander, aan zyne hooge overheid, de Ed. Gr. Moog. Heeren Staten van Holland en Westfriesland* (S. 1., [1770]). De vermoedelijk remonstrantse auteur

delijk werd het Plan zelf op grond van zijn praktische onuitvoerbaarheid afgewezen. Zoals Denis Diderot schreef, naar aanleiding van de predikant Petrus Nieuwland (1722-1795), een van de initiatiefnemers achter het Plan:

C'est ce Nieuwland qui a pensé faire établir en Hollande des censeurs d'ouvrages; heureusement on jeta sa supplique derrière le banc. Cependant pour donner quelque satisfaction à la cabale intolérante, on afficha un placard contre les imprimeurs d'ouvrages impies; mais le gouvernement fit dire aux imprimeurs et libraires d'aller toujours leur chemin.⁴⁹

4 *Moderatie, mensenrecht en beschaving*

Het debat naar aanleiding van het Plan van 1769 weerspiegelde een groeiende onvrede onder schrijvers en opiniemakers over de bestaande *ad hoc* maatregelen betreffende de censuur. Luzac zelf had reeds in 1749 de vrijheid van spreken verdedigd in een anoniem uitgegeven *Essai sur la liberté de produire ses sentimens*, waarin hij gebruik maakte van argumenten ontleend aan het natuurrecht.⁵⁰ Luzac schreef echter vooral voor een kosmopolitische elite van Franstalige *lettrés*. De ontwikkeling van een Nederlandse publieke opinie over persvrijheid laat zich beter aflezen aan de behandeling van het thema in de spectators, die tussen 1750 en 1780 hun bloeiperiode doormaakten.

Een van de meer kritische spectators, *De Denker*, nam al in mei 1763 een essay uit een Engelse periodiek in vertaling op, 'Over de vryheid van denken en schryven over godsdienstige onderwerpen'; het werd in twee volgende stukken door *De Denker* zelf voortgezet.⁵¹ Het eerste essay, vertaald uit het Engels, handelde over de vrijheid om 'speculatieve' leerstellingen in het openbaar ter discussie te stellen.⁵² Vrijheid van onderzoek waarborgt de vooruitgang van kennis luidde het voornaamste argument ten gunste van de persvrijheid. Dit essay moet gezien worden in de context van het achttiende-eeuwse tolerantiediscours, dat zich vooral in Engeland maar ook in Nederland en Duitsland manifesteerde en waarin de vrijheid van bijbelonderzoek centraal stond.⁵³ Het tweede essay zette het debat over persvrijheid in een breder perspectief;

verwijst meerdere malen naar Locke. Vergelijk ook *De zeegepraalende vryheid: zoo ten opzichte van 't geweeten als der drukpersse, te danken aan de vaderen van 't vaderland* ('s-Gravenhage, 1769).

49 D. Diderot, *Voyage en Hollande*, Y. Benot, éd. (Parijs, 1982) 129. In een satirische reactie op de orthodoxe predikanten achter het Plan, de *Beredeneerde brief van den wel-eerwaarden heer N. H. [Nicolaas Holtius] aan den hoog-eerwaarden heer P. H. [Petrus Hofstede]* (Amsterdam, [1770]) 10, wordt 'het Systema van den beruchten Wilkens [ric] in Engeland' genoemd.

50 [E. Luzac], *Essai sur la liberté de produire ses sentimens* (S. l., 'au pays libre, pour le bien public', 1749); het werd geschreven naar aanleiding van het verbod op het door Luzac uitgegeven *L'homme machine* van La Mettrie. Over Luzac: W. R. E. Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The political thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Assen, Maastricht, 1993).

51 Onder het motto 'Rara temporum félicitas, ubi sentire quae velis, & quae sentias dicere licet'; Tacitus, *Histories* I, 1.

52 *De Denker* (12 dln.; Amsterdam, 1764-1775) I (1764) nr. 20 (153-160); de (voornaamste) redacteur van *De Denker* was de doopsgezinde voorganger Cornelis van Engelen.

53 J. van Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces. Religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden, 2003).

veelzeggend is dat ook ditmaal uitgegaan werd van een Engels voorbeeld. Dit tweede stuk reageerde op de arrestatie van de Londense journalist en parlementariër John Wilkes (1725-1797). Na een aanval op de regering van Lord Bute in de *North Briton* van april 1762 was Wilkes in de Tower van Londen gezet, maar na een week vanwege zijn parlementaire onschendbaarheid weer vrij gelaten. Zijn artikel in de *North Briton* werd later als oproerig gekwalificeerd, waardoor Wilkes gedwongen werd naar Frankrijk te vluchten. Wilkes heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de persvrijheid, onder meer door overheidsmaatregelen tegen de pers met succes voor de rechtbank aan te vechten.⁵⁴ *De Denker* zag in de straatvechter Wilkes aanleiding om de vraag te stellen, 'of het in zich zelve billyk, of het zelfs voor de samenleving of den godsdienst voordeelig kan wezen, om de vryheid van de drukpers in het allerminste te bepaalen?'⁵⁵ De mede op Gerard Noodt teruggaande gedachte dat de mens na zijn intrede in de burgerstaat zijn natuurrechtelijke vrijheid van spreken niet heeft afgestaan, werd door *De Denker* uitdrukkelijk toegepast op de drukpers. Goed republikeins bestuur veronderstelt de mogelijkheid dat burgers kritisch kunnen reageren op gebreken van de overheid. Behoud van godsdienstige waarheid veronderstelt de mogelijkheid van een rationeel debat, waarin geschoolde gelovigen door de critici van het christendom als het ware gedwongen worden hun religieuze opvattingen te rechtvaardigen. Trouwens, vanwege de bestaande vrijhandel is het zinloos boeken te verbieden, aangezien ze altijd geïmporteerd kunnen worden. In het derde essay komt een kritische brief van een (mogelijk fictieve) lezer aan bod.⁵⁶ Deze lezer vertegenwoordigt duidelijk de conservatieve republikeinse lijn die men terugvindt bij regenten als De Beaufort, juristen als Barbeyrac en journalisten als Van Effen.⁵⁷ Uitgaande van dezelfde natuurrechtsbeginselen als *De Denker*, betoogde de lezer dat de overheid in de eerste plaats de taak heeft voor rust en orde te zorgen, en dat de pers — in het bijzonder het verschijnsel van het paskwil — derhalve beheerst moet worden.⁵⁸ De ophef rondom John Wilkes stimuleerde op indirecte wijze het publieke debat over de persvrijheid in Nederland, méér dus dan Milton ooit had gedaan.⁵⁹ In 1769 werd nog een verhandeling van Wilkes zelf gepubliceerd. De vertaler merkte

54 Over Wilkes, zie P. D. G. Thomas, *John Wilkes, a friend to liberty* (Oxford, 1996).

55 *De Denker*, I (1764) nr. 24 (185-192).

56 *De Denker*, I (1764) nr. 30 (233-240).

57 De auteur verwijst expliciet naar Van Effens *Hollandsche Spectator* (verhandeling nr. 220). Over Barbeyrac: Van Eijnatten, 'Gerard Noodt's Standing'.

58 Zie voorts: *De Denker*, II (1765) nr. 60, 57-64 (satire op *visitatores librorum*); *De Denker*, II (1765) nrs. 75 en 86, 177-184 en 265-272 (over laster); *De Denker*, VII (1770) nr. 364, 401-408 (over persvrijheid). Ook L. Holberg, *Verzameling van brieven, over verscheide historische, staatkundige, bovennatuurkundige, zedekundige, philosophische, alsmede boertige stoffen* (Amsterdam, 1768-1772) 1,405-411 (Brief LXVHI over vrijheid van schrijven); *Hedendaegsche vaderlandsche letter-oefeningen* (...) (1778) stuk ii, 602-615 (een uit het Engels vertaalde 'Proeve, over de verscheide middelen, aangewend om de denkbeelden aan 't gemeen mede te deelen').

59 Artikelen in *De letter- historie- konst- en boek-beschouwer* (Amsterdam, 1764) 292-298 (deel XX) en 413-426 (deel XXII) vormen een conservatieve reactie op de stukjes in *De Denker*, de auteurs betogen dat vrijheid van drukpers alleen verleend kan worden aan geschriften die de ere Gods en het koninkrijk van Christus bevorderen, eerbied betonen aan de overheden en nuttige kunsten en wetenschappen bevorderen. Daarnaast een anekdote over Wilkes (305-306).

op dat van alle continentale volken alleen de Nederlanders zich tot hun nadeel onbekend toonden met de Engelse debatten over persvrijheid.⁶⁰

De Patriotse roep om politieke hervormingen was onlosmakelijk verbonden met het debat over de persvrijheid.⁶¹ De eerste die zich in de jaren 1780 aandeede was Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784) met zijn, vooral vanwege de toonzetting sensationele *Aan het volk van Nederland* (1781). Van der Capellen beschreef hoe de stadhouders in de loop van de Nederlandse geschiedenis het welzijn van het Nederlandse volk hadden opgeofferd aan zowel de eigen dynastieke als de Engelse belangen. Aan het einde van zijn pamflet verbond hij evenals *De Denkerde* klassiek republikeinse leer met de vrijheid van drukpers. Het volk van Nederland diende zich door zijn representanten regelmatig via de pers te laten informeren, want de vrijheid van drukpers is de enige stut van de nationale vrijheid. Alleen door vrijheid van meningsuiting kunnen medeburgers tijdig van misstanden op de hoogte worden gebracht; het is ook om die reden dat mensen wier gedrag het daglicht niet kan velen, de vrijheid van schrijven en drukken willen beknotten.⁶² Waar republikeinen als De Beaufort de persvrijheid niet met zoveel woorden noemden en de vrijheid van meningsuiting impliciet beperkten tot een coterie van regenten, was voor Van der Capellen persvrijheid een voorwaarde voor de vorming van een publieke opinie en voor het uitoefenen van controle op de politieke macht.

Patriotten waren haast per definitie vóór de vrijheid van drukpers; in feite is de term 'vrijheid van drukpers' pas in de jaren 1780 gemeengoed geworden.⁶³ Een greep uit de voornaamste Patriotse geschriften over het onderwerp toont aan hoezeer het thema binnen het publieke domein leefde, en laat zien dat nieuwe argumenten aan het bestaande repertorium werden toegevoegd. In het anonieme *Handboekje voor Nederland* (1786) werd de persvrijheid onder het kopje 'stem des volks' besproken. Volledige persvrijheid gold evenals bij Van der Capellen als de enige garantie voor de mogelijkheid van publieke meningsvorming en staatsrechtelijke hervorming.⁶⁴ Een Gelderse *Publicatie tegen de licentie van de drukpers* uit 1786 werd in een Patriotse satire door

60 [J. Wilkes], *Vertoog van een beroemd schryver over de vryheid der drukpers. Uit het Engelsch vertaald* (Amsterdam, [1769]) 14 (noot).

61 Over veranderingen in het vrijheidsbegrip in de jaren 1780, zie W. R. E. Velema, 'From the rule of law to popular sovereignty: the concept of *liberty* in the Dutch Republic, 1780-1787,' in: R. Reichardt, ed., *Aufklärung und historische Semantik. Interdisziplinäre Beiträge zur westeuropäischen Kulturgeschichte* (Berlijn, 1998)69-82.

62 W. F. Wertheim, A. H. Wertheim-Gijse Weenink, *Aan het volk van Nederland. Het democratisch manifest van Joan Derk van der Capellen tot den Pol 1781* (Weesp, 1981) 143.

63 Vergelijk de voorbeelden gekozen in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, onder 'drukpers': "t Is ... om nydig te worden op de Engelschen, als men ziet, hoe groot de vryheid der drukpersse daar is boven hier"; geciteerd uit E. Wolff, A. Deken, *Brieven over verscheiden onderwerpen* ('s-Gravenhage, 1780-1781) brief 139. Samengestelde woorden stammen uit de negentiende eeuw, bijvoorbeeld 'drukpersdebat'(1864), 'drukpersmisdrijf'(1880), 'drukpersverordening'(1864), 'drukpersvervolgning'(1893), 'drukpersvrijheid' (1862), 'drukperswetgeving' (1864).

64 [Anon.], *Handboekje voor Nederland, of bepalingen van de meest gebruikt wordende staatkundige woorden* (Amsterdam, 1786) 38-40. *Het Weensche A. B. C. boek voor volwaszene perzoonen, benevens een briefeenes Oostenrykers aan zynen vriend in Brussel* (Amsterdam, [1782]) handelt over persvrijheid in de Oostenrijkse Nederlanden.

treurende Orangisten plechtig ten grave gedragen; Élie Luzac leidde de begrafenisstoet.⁶⁵ Ironisch genoeg werd diens opstel uit 1749 ter verdediging van de persvrijheid thans door zijn Patriotse tegenstanders opnieuw uitgegeven.⁶⁶ Een Leids dichtgenootschap organiseerde een dichtwedstrijd over persvrijheid, maar geen van de inzendingen voldeed blijkbaar. Jacob van Dijk, wiens gedicht volgens de jury desondanks niet geheel zonder verdiensten was, voegde er in dichtvorm een nieuw argument ten gunste van de persvrijheid bij: juist de Nederlanders zouden persvrijheid hoog in het vaandel moeten hebben, want zij hebben de drukpers uitgevonden.⁶⁷ Behalve in gedichten, tierde de persvrijheid welig in schuitempraatjes⁶⁸ en uiteraard ook in de politieke periodieke pers — als het ware de belichaming zelf van de persvrijheid. De Patriotse *Post van den Neder-Rhijn* plaatste een brief over de persvrijheid van een zekere Janus Eleuterophilus die (naast het constitutionele en het republikeinse argument) in een variatie op het beschavingsmotief voorzag: censuur leidt niet alleen tot onoprechtheid en hypocrisie, maar ook tot stijverlies, aangezien onderdrukte auteurs saai en onbeholpen schrijven.⁶⁹

Het Patriotse genootschap *Amore Patriae* gaf naar aanleiding van een intern debat (gehouden op 16 oktober 1781, drie weken na het verschijnen van *Aan het volk van Nederland*), een gezamenlijk geschreven verhandeling uit, de *Consideratien, in hoe verre het verbieden van naamlooze geschriften dienstig is* (1781).⁷⁰ Anonieme geschriften werden in drie categorieën ingedeeld. De eerste groep omvat extracten uit of kopieën van resoluties, petities, brieven, adviezen en protesten aan overheden. Deze dienen vrij te worden gedrukt en verspreid, om een volksregering mogelijk te maken. De tweede categorie wordt gevormd door geschriften die de motieven van de diverse politieke groeperingen blootleggen; ook deze geschriften mogen niet verboden worden. De derde groep heeft slechts oproer, verwarring, verdachtmaking, smaad en laster ten doel. Dergelijke *libelli famosi* (waartoe de schrijvers het pamflet van Van der Capellen rekenen)⁷¹ dienen te worden verboden. De *Consideratien* werden van repliek

65 *Publicatie tegen de licentie van de drukpers. Gearresteert den 8 September 1786* (planodruk); *Beschryvinge der plechtige lykstatie en ter aarde bestelling van de subiet overledene Geldersche publicatie tegen de licentie der drukpers* (planodruk, [1786]).

66 [E. Luzac], *Onderzoek over de vryheid van zyne gevoelens mede te deelen* (Amsterdam, 1782).

67 J. van Dijk, *De vryheid der drukpers* (Rotterdam, 1786). Ook 'Batavus' bezinde zich uitvoerig op de status van Coster als nationale held: [Batavus], *De vryheid der drukpers* ([Amsterdam], [1787]); Batavus was wellicht Bernardus Bosch (1746-1803), een gereformeerde dominee, publicist, revolutionair en vrijmetselaar. Eerdere gedichten zijn: [J. de Kruyff], *Liberius prudens aen Christianus Batavus* ('s-Gravenhage, 1769) en [Anon.], *De vrye drukpers aan Christianus Batavus, zynen wedergalmer en C.L.* (Rotterdam, [1769]). Verder ook het anonieme Friese gedicht *De druk-pers, en het schryven over de dagelyksche gebeurtenissen, opentlyk beschermd* (S. 1., [1782]) en de eveneens anonieme *Cordate brief van een heer van Amsterdam, aan een heer in 's Gravenhage, tot opening der oogen van alle Nederlanders* (S. 1., [1782]), beide handelend over het in Holland in september 1782 uitgevaardigde verbod op pro-Amerikaanse geschriften.

68 Bijvoorbeeld de anonieme *Zamenspraak tusschen de Haagsche Louw en Krelis, over het request van de vlag-officieren, ter betugeling der drukpers* (S. 1., s. a.).

69 *De post van den Neder-Rhijn* (Utrecht, 1784) nr. 185 (deel IV, 259-263).

70 *Consideratien, in hoe verre het verbieden van naamlooze geschriften dienstig is, en welke daar onder moeten begrepen worden. Door het genootschap, amore patriae* (S. 1., 1781).

71 Alsmede [R. M. van Goens], *Politiek vertoog over het waar sistema van de stad van Amsterdam* (S. 1., 1781).

gediend in het anonieme, waarschijnlijk in Friesland geschreven *Vryheid der drukpers, onafscheidelyk verknogt aan de vryheid der republiek* (1782).⁷² De anonieme auteur begreep de classificaties wel, maar pleitte niettemin voor volledige persvrijheid op grond van het aloude argument dat verboden toch maar contraproductief werkten. De auteur voegde een excerpt in uit een reisverslag van de Engelsman John Moore (1729-1802) volgens wie persvrijheid ondanks incidentele excessen bijdroeg tot de vorming van een goed onderrichte en zelfbewuste natie.⁷³ De gedachte dat persvrijheid en beschaving in eikaars verlengde liggen, leidde er dikwijls toe dat niet de vrijheid, maar gematigdheid, prudentie, bescheidenheid en onderlinge verdraagzaamheid de boventoon voerden. Het veelgelezen pamflet *De Vryheid* (1783) van de uitgever Johannes Allart (1754-1816) is in dit opzicht kenmerkend.⁷⁴ In het eerste deel, 'Wat het is, een vry volk te zyn', maakte hij duidelijk dat religie en vrijheid de twee pilaren zijn van de staat en de grond van 's volks geluk. Het volk moet daarom vrij zijn om te kunnen spreken over politieke en godsdienstige kwesties. Voor de godsdienst in het bijzonder geldt dat in de eerste plaats beleefdheid, gematigdheid en zelfbeheersing in acht genomen moeten worden. Vermoedelijk probeerde Allart op deze manier het in religieus opzicht meer traditionele deel van de Patriotse aanhang tevreden te stellen.

Met dit moderate vertoog was uiteraard niet iedereen het eens. Eén interessante reactie is die van de winnaar van een prijsvraag over persvrijheid, uitgeschreven door het in 1779 te Haarlem gevestigde, doopsgezinde genootschap Vlijt, Moeder der Weetenschappen.⁷⁵ De winnaar, Jan Brouwer, was een student in de theologie.⁷⁶ De twee vragen ('Is de vrijheid der drukpers een noodwendig verëischte ter handhaving van de vrijheid en onafhankelijkheid van een gemeenebest? Zoo jaa, welke zijn de voordeden, die daar uit voortvloeijen?') gaven Brouwer ertoe aanleiding eerst het republikeinse argument uit de doeken te doen. De vrijheden van denken, spreken en drukken garanderen de mogelijkheid dat het volk de regering bijstuurt. Vervolgens pareert hij Allarts bezwaren tegen de persvrijheid. Als een boek over de schreef gaat, is er nog altijd de rechtbank. Bovendien fungeert de beschaving als achtervang: laster zal het volk niet beïnvloeden, want het gemeen kan nauwelijks lezen en geschoolde mensen zullen zich niet door verwerpelijke werken laten beïnvloeden. De voordelen van de persvrijheid zijn voor Brouwer evident. Persvrijheid zal de religieuze en politieke waarheid doen overwinnen boven de twijfels van religieuze sceptici en de bedekte leugens van 'heimelijke dwingelanden, laffe vleijers, gehuurde schrijvers,

72 [Anon.], *De vryheid der drukpers, onafscheidelyk verknogt aan de vryheid der republiek* (Amsterdam, 1782).

73 *De vryheid der drukpers*, 30-33. De verwijzing is naar Moore, *Beschouwing der maatschappy en zeden in Frankryk, Zwitserland en Duitschland* (3 dln.; Amsterdam, 1780-1781) 11,58-62 (brief 44); Moore citeert op zijn beurt het artikel 'liberté de penser' van Voltaire, in de *Questions sur l'Encyclopédie* (later bekend als de *Dictionnaire philosophique*).

74 [J. Allart], *De vryheid. Derde druk* (Amsterdam, 1783) 16-27.

75 *Prijzverhandelingen over de edelmoedigheid en de vrijheid van de drukpers. Strekkende ter beantwoording van vraagen over die onderwerpen opgegeeven door het Genootschap, Vlijt Moeder der Weetenschappen* ([Haarlem], 1784); het essay van Brouwer op 28-48, delen uit een inzending van Fredrik Hoekstra op 49-52.

76 Brouwer kreeg als prijs een exemplaar van de Nederlandse vertaling van Raynal, *Les deux Indes*.

schijnheilige deugnieten, of omgekochte verraaders.⁷⁷ Brouwers verhandeling komt in grote lijnen overeen met het in oktober 1785 verschenen *Leids Ontwerp*, waarvan artikelen 8 en 11 handelen over de 'Rechten van het volk, betrekkelyk de requesten.'⁷⁸ Het recht om petitie in te dienen bij de overheid maakte volgens de schrijvers onlosmakelijk deel uit van de Nederlandse constitutie — was de Republiek zelf immers niet ontstaan uit de Spaanse schending van dat recht?⁷⁹ Dit recht kan het volk alleen op een juiste manier uitoefenen indien het 'behoorlyk verlicht en kundig is', en ook daarom moet de vrijheid om te spreken en te schrijven 'onschendbaar gehandhaafd worden.'

Het falen van de revolutie der Patriotten in 1787 leidde tot de eerste catalogus van rechten van de mens in Nederland. De Fransman Mirabeau schreef ter verdediging van de Patriotten een fel anti-orangistische *Lettre aux Bataves sur le Stathoudérat* (1788).⁸⁰ Hij voegde er een 'Déclaration des droits de tout peuple qui veut la liberté' aan toe, bestaande uit 26 artikelen. De laatste luidde: 'La liberté de la presse doit être inviolablement maintenue.' Met die stelling zullen de meeste naar de Oostenrijkse Nederlanden en Frankrijk gevluchte Patriotten het wel eens zijn geweest. De thuisblijvers daarentegen voelden zich tot behoedzaamheid genoopt. Het *Algemeen magazyn van wetenschap, konst en smaak*, dat zich eerder had getoond tot de moderate Patriotse pers te behoren (onder meer door een essay over de verzetstheorieën van De Groot, Pufendorf, Barbeyrac en Vattel), plaatste in 1788 een vertaling uit het Engels over het misbruik van de pers.⁸¹ De oplossing die de auteur aanreikte om het probleem van het paskwil op te lossen, bestond uit een combinatie van innerlijke morele hervorming (mensen moeten geen lasterlijke rotzooi lezen) en een censuurcommissie die de meeste beledigende passages uit de publicaties verwijderde.

In de nadagen van de Republiek lieten twee conservatieve Orangisten hun licht schijnen op de vrijheid van drukpers, Johan Meerman en Adriaan Kluit. Meermans *De burgerlyke vryheid in haare heilzaame, de volks-vryheid in haare schadelyke gevolgen voorgesteld* (1793) was vooral bedoeld om de Patriotten ervan te overtuigen dat de rechten waarvoor ze op zo'n wanordelijke wijze hadden gestreden altijd al door de burgers van de Republiek genoten werden.

De tong, de veder en de drukpers weeten hier van geen anderen dwang, dan welke de eerbied voor beschaafdheid en goede zeden, met de rust der maatschappij, haar van zelve gebieden.

77 Brouwer, *Prijsverhandelingen*, 43-45.

78 'Ontwerp, om de Republyk door eene heilzaame vereeniging der belangen van regent en burger, van binnen gelukkig, en van buiten geducht te maaken', in: *Verzameling van placaaen, resolutien en andere authentieke stukken* (Kampen, 1793) L, 185-244 (220-221 en 238 (par. 8 en 11)).

79 Debatten hierover werden reeds gevoerd in de pamfletliteratuur van de jaren 1560-1570; zie P. A. M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584* (Nijmegen, 1956) 131-156.

80 *Lettre aux Bataves sur le Stathoudérat* (diverse edities); W. J. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger. Een overzicht der Nederlandsche geschriften en verklaringen* ('s-Gravenhage, 1936) 26-36.

81 *Algemeen magazyn van wetenschap, konst en smaak* (1785)1, stuk i, 105-131 (opstand) en (1788) III, stuk i, 337-346 (persvrijheid).

Een overmaat aan (Patriotse) losbandigheid riep terecht een reactie op bij de overheid, die immers tot taak heeft over het algemeen welzijn te waken.⁸² Kluit citeerde de observaties van Meerman woordelijk in *De rechten van den mensch in Vrankrijk, geen gewaande rechten in Nederland* (1793).⁸³ Ook Kluit betoogde dat de in de Franse Declaratie van de rechten van de mens opgenomen artikelen voor Nederlanders niets nieuws waren. Dat dit ook voor de persvrijheid gold, bleek uit het schier ongelimiteerde aantal geschriften dat feitelijk getolereerd werd, uit het commerciële belang van de boekhandel en uit de internationale betekenis van de Republiek als stapelmarkt van boeken. Uiteraard zal de overheid in tijden van tweedracht, wanneer journalisten en predikanten over onderwerpen schrijven die ze niet aangaan, maatregelen moeten nemen tegen de persvrijheid. Misbruik van de persvrijheid heeft tenslotte nadelige gevolgen voor het publiek, al helemaal nu het liever de krant dan de bijbel leest.⁸⁴ In feite naderde het standpunt van Kluit en Meerman dat van de Patriot Johannes Allart. Zij verwierpen een principiële, absolute persvrijheid, riepen op tot beschaafde omgang en zelfbeheersing, en keurden een onvermijdelijk ingrijpen van de overheid goed.

Eén van de belangrijke geschriften over mensenrechten in de nasleep van de Amerikaanse, Nederlandse en Franse revoluties was een verhandeling van de Patriotse schrijver Pieter Paulus, vervaardigd naar aanleiding van een door het Teylers Theologisch Genootschap uitgeschreven prijsvraag.⁸⁵ Paulus betoogde dat alle mensen van nature gelijk zijn, en bovendien dat bijbel en christendom volledig met de natuur in overeenstemming waren. Jezus was niet alleen de beste mens, maar ook de beste burger, en de kern van zijn boodschap betrof de fundamentele gelijkheid der mensen. Alle mensen hebben dezelfde rechten en plichten, inclusief de vrijheid van denken, spreken en schrijven. In januari 1795, direct na de val van de Republiek, werd de persvrijheid door een commissie, waarin onder anderen Paulus zitting had, voor het eerst in Nederland formeel vastgelegd. De publicatie van de 'Rechten van den mensch en van den burger', weldra erkend door de Staten-Generaal en de meeste provincies, bestond uit 19 ongenummerde stellingen. De vierde stelling poneerde het recht van meningsuiting, in de zin dat het ieder mens geoorloofd is zijn opvattingen aan anderen bekend te maken, via de pers of op welke manier dan ook.⁸⁶ Op 13 juli 1797 bood ook de Nationale Vergadering in de proloog van haar constitutionele hervormingsplan

82 J. Meerman, *De burgerlyke vryheid in haare heilzame, de volks-vryheid in haare schadelyke gevolgen voorgesteld, inzonderheid met betrekking tot dit gemeenebest* (Leiden, 1793) 9-16, 40.

83 A. Kluit, *De rechten van den mensch in Vrankrijk, geen gewaande rechten in Nederland* (Amsterdam, 1793).

84 Kluit, *De rechten van den mensch*, 234-240.

85 Pieter Paulus, *Verhandeling over de vrage: in welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelyk te zyn? en welke zyn de regten en pligten, die daaruit voordvloeyen?* (Haarlem, 1793). Zie Goslinga, *De rechten van den mensch en burger*, 60-77. Het was Paulus niet gelukt zijn essay op tijd gereed te hebben, zodat hij het later zelf publiceerde. De winnende verhandelingen waren van de Amsterdamse jurist Hendrik Constantijn Cras (1739-1820) en de Utrechtse hoogleraar in de kerkgeschiedenis en het natuurrecht William Laurence Brown (1755-1830). Cras benadrukte bepaalde grenzen van de persvrijheid, met name de vrijheid om de constitutie te bekritisieren; Brown laste een wat oppervlakkige discussie in over de vrijheid opvattingen over te dragen op anderen. Zie *Verhandelingen, raakende den natuurlijken en geopenbaarden godsdienst uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap*, XIII (Haarlem, 1793).

86 Goslinga, *De rechten van den mensch en burger*, 92-95, 173-175.

een lijst van mens- en burgerrechten. In artikel VI werd de vrijheid van handelen vastgelegd, waaraan werd toegevoegd dat tot dit handelen ook behoorde het uiten van een mening door spraak, geschrift of drukpers.⁸⁷

5 Conclusie

Tussen 1579 en 1795 werden in de Republiek de volgende tien argumenten ten favore van een vrije drukpers naar voren gebracht. 1 Het eerste argument volgt uit de godsdienstvrijheid. Religieuze ideeën kunnen alleen door overreding en nimmer door geweld worden verspreid, en verspreiding van de waarheid mag niet worden belet. 2 Een tweede argument is ontleend aan het motief van prudentie of voorzichtigheid. Mensen die vrij zijn in hun religieuze doen en laten, zullen geen motief hebben om in opstand te komen; integendeel, ze zullen het regime dat hen in hun vrijheden waarborgt van harte steunen. 3 Het derde argument is negatief van karakter. Verboden zullen niets uithalen, en juist de leesdrift bevorderen; verboden zijn niet effectief en zelfs contraproductief. Deze eerste drie argumenten worden aanvankelijk in de context gevonden van geschriften over religieuze tolerantie en religieuze persvrijheid. Daar komen vervolgens twee argumenten bij, een politiek en een economisch; geen van beide is echter van meet af aan expliciet op de vrijheid van drukpers betrokken. 4 Het politieke argument is ontleend aan de notie van 'positieve' vrijheid die inherent is aan het klassieke républicanisme. Burgers moeten evenals de oude Romeinen vrij zijn adviezen en rekesten in te dienen bij de overheden. 5 Het economische argument is impliciet aanwezig in de mercantilistische theorie van de De la Courts, maar komt in de achttiende eeuw geregeld voor. De Republiek is een vrijhandelsnatie en dus ook gebaat bij een vrije handel in boeken. 6 Vaak wordt het historische argument van de 'aloude constitutie' aangevoerd: politieke en economische vrijheden worden aantoonbaar staatsrechtelijk gegarandeerd. Een groot deel van het vroegmoderne debat handelt daarnaast over de vraag, of en in hoeverre paskwillen oorbaar zijn. Over de welvoegelijkheid van paskwillen kan men pas oordelen wanneer men een zeker beschavingsniveau heeft bereikt. 7 Volgens dit beschavingsargument is vrijheid van onderzoek, vooral op religieus en filosofisch gebied, essentieel voor de vooruitgang van de menselijke beschaving. Beschaving of verlichting geldt als de morele waarborg voor een vrije pers, en andersom. Dit zevende argument (dat zelf op de idee van religievrijheid stoelt) voert tot een variant van het effectiviteitsargument: beschaafde mensen zullen nooit verwerpelijke boeken lezen. 8 Het beschavingsargument hangt bovendien samen met een gevoel van vaderlandsliefde. Juist Nederlanders zouden persvrijheid hoog in het vaandel moeten hebben, aangezien zij een belangrijke bijdrage aan de beschaving hebben geleverd door de drukpers uit te vinden. 9 Verder moet het utiliteitsargument vermeld worden. Door de persvrijheid te handhaven en in het bijzonder het paskwil toe te staan, is de samenleving in staat leugenaars publiekelijk aan de schandpaal te nagelen en daarmee de politiek te zuiveren. Bovendien bevordert de persvrijheid de

87 Goslinga, *De rechten van den mensch en burger*, 143-144, 178-179.

kunsten en wetenschappen, en daarmee de verlichting. 10 Tenslotte is er de vrijheid van drukpers als mensenrecht. Ieder mens heeft recht op vrijheid van meningsuiting, en dus ook het recht zijn mening in druk aan de openbaarheid prijs te geven.

Deze tien argumenten laten zich vervolgens in drie groepen classificeren, namelijk in een normatieve, een utilitaristische en een politiek-culturele groep.⁸⁸ Tot de normatieve groep behoren de argumenten die de keuze- of wilsvrijheid van de mens als uitgangspunt hebben. Argumenten (1 : godsdienstvrijheid) en (9: mensenrecht) kunnen in deze groep worden ondergebracht. Overigens is de verwantschap tussen gewetensvrijheid en mensenrecht niet alleen logisch-systematisch, maar ook historisch van aard.⁸⁹ De tweede, utilitaristische groep omvat de argumenten (2: prudentie), (3: inefficiëntie), (5: handel) en (8: maatschappelijk nut). De derde, politiek-culturele groep tenslotte behelst (4: participatie), (6: beschaving) en (7: vaderlandsliefde).

Vrijheid van meningsuiting als verlicht-liberaal principe, als onvervreemdbaar mensenrecht, heeft op zijn vroegst aan het einde van de achttiende eeuw zijn intrede gedaan in het bredere publieke debat. Enno van Gelders idee van een 'strijd om het beginsel' (1947) en zijn verbazing dat in Nederland de vrijheid van drukpers zelden 'principieel' gesteld werd omdat de vrijheid in dit land reeds praktisch ten troon geheven was (1971), sluiten het gevaar in zich van anachronistische geschiedschrijving — alsof een in de nationale geschiedenis inherente vrijheidsgedachte zich in de loop der tijd zou hebben ontplooid. Zijn voortreffelijke pioniersarbeid verdient voortzetting, maar dan wel vanuit een supranationaal, vergelijkend perspectief. Het thema leent zich bij uitstek voor een bredere benadering, zowel in de tijd (vroegmodern èn modern) als in de ruimte (om te beginnen westers-Europees). Vandaar het pleidooi in deze bijdrage voor een minder ideologisch geladen typologie van argumenten vóór (en tegen) de persvrijheid. De voorgestelde classificatie biedt een handvat voor verder onderzoek. Het in dit artikel geboden overzicht van de Nederlandse meningsvorming over censuur en persvrijheid tussen 1579 en 1795 roept immers vanzelfde vraag op in hoeverre de catalogisering van de verschillende argumenten het denken over een vrije pers in andere Europese landen weerspiegelt, en hoe van 1795 tot en met het heden het arsenaal van argumenten vóór en tegen de persvrijheid eruit heeft gezien.

88 De onderscheiding tussen normatief en utilitaristisch is ontleend aan J. Wilke, 'Leitideen in der Begründung der Pressefreiheit', *Publizistik. Vierteljahreshefte für Kommunikationsforschung*, XXVIII (1983)512-524.

89 Over het causale verband tussen de religieuze en de politieke vrijheidsgedachte, vergelijk P. N. Miller, 'Freethinking' and 'freedom of thought' in eighteenth-century Britain', *The historical journal*, XXXVI (1993) 599-617.

Militaire collaboratie in België tijdens de Tweede Wereldoorlog

BRUNO DE WEVER

1 *Militaire collaboratie in bezet Europa*

In de beeldvorming over de militaire collaboratie met het nationaal-socialistische Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog drijft de strijd aan het oostfront boven. Vooral de vrijwilligerseenheden in de *Waffen-SS* hebben ruim aandacht gekregen in de naoorlogse historiografie. Tijdens de oorlog was ook de propaganda in sterke mate gericht op het oostfront. Een en ander brengt met zich mee dat het fenomeen van de militaire collaboratie soms tot die strijd wordt verengd, terwijl het een veel breder fenomeen was. 'Wapendragers' treft men aan in zeer diverse formaties die afhingen van tal van Duitse militaire of gemilitariseerde organisaties.

Degelijke internationale overzichten van de militaire collaboratie met Duitsland in bezet Europa zijn er niet. De meeste werken beperken zich tot de oostfronteenheden en in het bijzonder tot de *Waffen-SS*. Bovendien moet de geïnteresseerde vorser zich een weg banen door een oerwoud van volstrekt apologetische literatuur en/of literatuur die uitsluitend belang stelt in zuiver militaire aangelegenheden. Nogal wat werken met een ruimere en/of wetenschappelijk pretentie nemen propagandistische voorstellingen over. Zo heeft bijvoorbeeld het werk van de gewezen *Waffen-SS* generaal Feix Steiner school gemaakt inzake het aantal vrijwilligers.¹ Zijn uit de lucht gegrepen cijfers zijn diep doorgedrongen in de wetenschappelijke literatuur.² Het precieze aantal niet-Duitsers in de *Waffen-SS* is niet bekend, zoals ook de totale omvang van de *Waffen-SS* niet vaststaat.³ Vaak verneemt men in de literatuur het cijfer van 1 miljoen manschappen aan het eind van de oorlog van wie ca. 1/3 niet-Duitsers. Het gaat terug op een publicatie van een andere *Waffen-SS* generaal en is overdreven.⁴ Het laatste betrouwbare cijfer geeft de toestand weer medio 1944. De *Waffen-SS* telde toen iets minder dan 600.000 manschappen van wie ca. 200.000 niet-Duitsers.⁵

Moet de literatuur over de militaire collaboratie in de *Waffen-SS* zeer omzichtig worden gebruikt, vergelijkende informatie over wapendragers in andere militaire formaties is nauwelijks voorhanden.⁶ Uit de Belgische casus blijkt alvast dat de re-

1 F. Steiner, *Die Freiwilligen. Idee und Opfergang* (Göttingen, 1958) 373.

2 Men treft ze bijvoorbeeld aan in G. H. Stein, *The Waffen-SS. Hitler's elite guard at war* (Ithaca, 1966) 139 en in H. W. Neulen, *Eurofaschismus und der Zweite Weltkrieg. Europa verratene Söhne* (München, 1980) 169-170.

3 De meest betrouwbare studie geeft geen cijfers: B. Wegner, *Hitlers politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933-1945. Studien zur Leitbild, Struktur und Funktion einer nationalsozialistische Elite* (Paderborn, 1982).

4 P. Hausser, *Die Waffen-SS im Einsatz* (Göttingen, [1953]).

5 N. K. C. A. in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-Archieven, 1933-1945* ('s-Gravenhage, 1976) 57.

6 H. W. Neulen maakt een overzicht in *An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS* (München, 1985). Hij neemt heel wat misvattingen over uit de apologetische literatuur.